

С. О. ГЛАДКИЙ

СТАН РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДЗЕРКАЛІ НАУКОВОЇ ДУМКИ

Розглядаються питання, що пов'язані з науково-теоретичним осмисленням феномену правосвідомості та його характерних рис у сучасному українському суспільстві. Зосереджується увагу на правовому самообразі української спільноти, який формується науковою і громадською думкою. Актуалізується проблема ролі цього самообразу в життєдіяльності суспільства, можливостей його корекції. Особливість авторського підходу полягає в дослідженні значених питань у контексті концепції правового самопізнання, подальшій розробці якої слугує запропонована стаття.

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, правосвідомість, правове самопізнання, наукова думка.*

Гладкий С. А. Состояние развития правосознания украинского общества в зеркале научной мысли

Рассматриваются вопросы, связанные с научно-теоретическим осмыслением феномена правосознания и его характерных черт в современном украинском обществе. Сосредоточивается внимание на правовом самообразе украинского общества, который формируется научной мыслью и общественным мнением. Актуализируется проблема роли этого самообраза в жизнедеятельности общества, возможностей его коррекции. Особенность авторского подхода заключается в исследовании указанных вопросов в контексте концепции правового самопознания, дальнейшей разработке которой служит предлагаемая статья.

Ключевые слова: *сознание, самосознание, правосознание, правовое самопознание, научная мысль.*

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Gladky Sergiy. State legal consciousness of ukrainian society in the mirror of scientific thought

This article discusses issues related to the theoretical understanding of the phenomenon of legal consciousness and its characteristics in the modern Ukrainian society. The author focuses on the legal self-image of the Ukrainian society, which is formed of scientific thought and public opinion. Actualized the problem of the role of the self-image in the life of society, the possibilities of its correction. The peculiarity of the author's approach is to study these issues in the context of the concept of legal self-knowledge. Further development of this concept is the aim of the proposed article.

Key words: *consciousness, self-consciousness, legal consciousness, legal self-consciousness, legal self-knowledge, scientific thought.*

Науковий дискурс, спрямований на осягнення сутнісних рис і особливостей правосвідомості українського суспільства, є одним із найважливіших компонентів механізму формування національної самосвідомості. До нього долучилося широке коло авторів (публікації лише деяких з них згадуються в цій статті). Очевидно, що сучасний стан правосвідомості українців осмислюється дослідниками з активним використанням поняття «деформації правосвідомості». Образ українського суспільства у правовому вимірі його життя у науковій свідомості загалом є доволі негативним.

По-перше, науковці, даючи загальну історичну (цивілізаційну) оцінку правосвідомості українського суспільства, констатують, що вона відрізняється недбаліми і негативними ставленнями до права: правові цінності не сприймалися і не сприймаються українцями як необхідні для існування¹. Висловлюється думка, що традиційна свідомість і правова культура українського суспільства «не є «правовими» у суворому розумінні слова»²; більшість громадян країни «сприймають право як певну фікцію, яка в цілому непридатна для врегулювання суспільних відносин і вирішення конфліктів...»³.

По-друге, дослідники вказують на форми вияву правового нігілізму в сучасному українському суспільстві, зокрема, на повсюдне,

масове невиконання законів, видання суперечливих юридичних приписів, намагання українців жити за своїми власними «законами», «правилами» чи «поняттями» всупереч приписам правових норм⁴.

По-третє, в науковій літературі наводяться та коментуються результати соціологічних та інших досліджень стану правосвідомості різних верств населення. Так, стосовно української молоді вони засвідчують низький рівень соціально-правової активності, брак нормативного мислення, шанобливого ставлення до права, визнання прав і свобод особистості⁵. За висновком Н. Коваленко, тільки незначна частина молоді виявляє високий рівень правової поінформованості. Більшість опитаних молодих людей мають середній та низький рівень правових знань, які характеризуються фрагментарністю, суперечливістю й несистемністю⁶.

Як зазначає О. Онопко, половина опитаних не вбачає нічого поганого у тому, аби час від часу порушувати чинне законодавство, що свідчить про толерантність української ментальності до «незначних» неправових дій. При цьому, наприклад, отримання хабара розцінюється як менше зло порівняно з дрібною крадіжкою в магазині⁷.

По-п'яте, характеристики правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства подаються дослідниками у взаємозв'язку з оцінкою соціально-економічних, політичних, культурних процесів, діяльності державних та громадських інституцій. Так, зазначається, що практика діяльності української держави не тільки не сприяє покращенню стану правової свідомості і ментальності, але ще й прискорює ментальну «ерозію»⁸. Не приховується і той прикрий факт, що громадянське суспільство, яке формується в нинішній Україні, «наразі є в багатьох своїх ланках криміналізованим та корумпованим не менше, ніж державна бюрократія»⁹.

По-шосте, науковці вказують на загрози для суспільства, що виникають у зв'язку з деформаціями його правосвідомості. Зокрема, зазначається, що правовий нігілізм в Україні істотним чином гальмує розвиток правової системи, правопорядку, законності, політичної та економічної систем.

Наукова думка, в царині якої формується і трансформується охарактеризований вище правовий самообраз українського суспільства, є однією з найважливіших складових суспільної свідомості. Остання вже тривалий час позначена рисами соціальної апатії. Людей, як констатував у 2007 р. дослідник правосвідомості українців В. Черней, охоплюють почуття безнадійності, розчарування, соціальної відчуженості, розгубленості, відчаю, втрати віри в майбутнє¹⁰. Сьогодні, вочевидь, ситуація лише ускладнилася, чому, зокрема, сприяли урядова криза початку 2016 р. та, головне, процеси в суспільстві, які її спричинили. Такий психологічний стан є поганим підмурком для тієї самозміни (перебудови політичної та правової систем), яку задекларувала влада після «Революції гідності» та потребу в якому відчуває суспільство (принаймні, його частина).

Отже, процес самоусвідомлення інтелектуальною елітою країни рис національного характеру співіснує з процесами, які відбуваються у сфері масової свідомості, породжуючи, зокрема, почуття розчарування, апатії та «меншовартісності» нації. Така негативна самооцінка контекстно зумовлюється образом «цивілізованого Заходу», на тлі якого національна правосвідомість виглядає як дефектна. Деструктивний потенціал такого самосприйняття є доволі значним.

Осмислюючи зазначені процеси слід зауважити, що з погляду неklasичної парадигми розуміння свідомості та її відношення до зовнішньої реальності світ, у якому живе людина, є світом створених її свідомістю феноменів. Реальність соціально (інтерсуб'єктивно) конструюється у процесі людської діяльності (фізичної і ментальної), в соціальній взаємодії, завдяки складному й багатомірному механізму самовідтворення соціуму. Ментальні структури «матеріалізуються» у суспільних відносинах і соціальних інститутах.

Таким чином, історичне минуле й сьогодення українського суспільства. його культурний стан дають дослідникам правової свідомості підстави для формування переважно негативного самообразу нації, який корелює з відповідними психологічними станами широкого загалу. За такого поєднання компонентів суспільної свідомості

(і колективного несвідомого) психічна енергія соціуму спрямовується на його подальше саморуйнування.

«Інстинкт самозбереження» за сприятливих умов здатен породжувати в суспільному організмі поряд з потребою в позитивній самозміні також потребу в корекції, по суті, «лікуванні» національної свідомості та самосвідомості від «вірусу» меншовартісності. Об'єктом «терапевтичного» впливу при цьому має бути кожна індивідуальна психіка. З одного боку, як слушно зазначають дослідники правосвідомості В. Головченко й А. Потьомкін, сподівання, що негативні психологічні риси українців зникнуть тоді, коли стабілізується соціально-економічне становище суспільства, – даремні й нереальні. Без цілеспрямованого виховання (у тому числі й правового) держава аж ніяк не може обійтися¹¹. З іншого боку, кожен громадянин має відчувати відповідальність за характер своєї участі в «соціальному конструюванні реальності», що зобов'язує його прагнути до впорядкування власної суб'єктивної реальності, складовими якої виступають правовий «образ Я» та правова самооцінка.

Реалізація саморефлексивної установки свідомості передбачає наявність певних знань щодо психологічного механізму формування самооцінки. Згідно із науково-психологічними уявленнями, самооцінка формується на основі оцінкових суджень оточення, усвідомлення значущості результатів своєї діяльності, а також зіставлення реального та ідеального уявлень про себе. Американський психолог В. Джемс визначив самооцінку за допомогою відомої формули, в якій чисельником є реальні досягнення індивіда, а знаменником – його домагання. Відповідно, існують два шляхи підвищення самооцінки: примноження успіху або зменшення домагань.

Самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить до сфери його Я (в тому числі до національної спільноти, з якою він себе ідентифікує). Самоповага є вираженням міри прийняття чи неприйняття індивідом самого себе.

Низька правова самооцінка як часткова стосовно загальної самооцінки індивіда може не позначатися чи неістотно позначатися

на рівні його самоповаги, якщо сфера права, правові цінності не є для нього значущими. Відповідно, індивід не відчуватиме почуття провини в разі, коли між реальним Я та нормативним (правовим) Я існуватиме суперечність.

Почуття провини як усвідомлене, відповідальне ставлення людини до себе та власних дій дослідники розмежовують з тенденцією звинувачувати себе. Самозвинувачувальна орієнтація зосереджує людину на її недоліках, а не на необхідності шукати вихід з ситуації неуспіху¹².

Як видається, на рівні побутової правосвідомості українці не схильні відчувати почуття провини з приводу низького рівня власної правової культури, натомість охоче вдаються до самозвинувачення, яке набрало ритуальних форм, стало своєрідною «модою». Критичне ставлення до власної країни, її державної влади висловлюється зазвичай з позиції стороннього спостерігача і не поєднується з критичною самооцінкою (до самого себе як індивідуального суб'єкта правових і політичних відносин українець ставиться поблажливо). Така стратегія сприяє уникненню гострого внутрішнього конфлікту, який міг би спричинитися до позитивної самозміни.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що практичне вирішення проблеми незадовільного стану правової свідомості та самосвідомості українського суспільства слід шукати, якщо не знижувати рівень суспільних домагань (насамперед, євроінтеграційних), у двох площинах: 1) для «пересічного» українця як носія побутової правосвідомості ключовим завданням є пробудження потреби правового самопізнання, набуття і розвиток відповідних навичок і вмінь, усвідомлення й екзистенційне переживання власної відповідальності за стан національної правової системи; 2) для представників інтелектуальної еліти (насамперед носіїв науково-теоретичної правосвідомості) нагальною метою, крім традиційних правоосвітніх і правовиховних завдань, є цілеспрямована зміна правового самообразу суспільства з метою корегування механізму самовідтворення українського соціуму в конструктивному напрямку,

з урахуванням конституційних ідеалів. Звичайно, залишається потенційна можливість і перегляду останніх, що, згідно з формулою самооцінки В. Джемса, також може дати позитивний психологічний результат, але ціною втрати чіткої перспективи цивілізаційного розвитку країни.

Теоретико-методологічні засади такої самокорекції підготовлені науковими революціями ХХ століття. Наукові факти, як виявилось після квантової революції у фізиці, залежать від способу їх опису, і одні й ті ж одиничні явища зовнішнього світу (факти в онтологічному сенсі) можуть по-різному трактуватися в різних теоретичних конструкціях. Тим самим наукові поняття релятивізуються: вони залежать (як і слова та їх значення) від особливостей типу суспільства і наукового співтовариства, тобто від історичного та соціокультурного контексту виробництва і використання¹³.

Правове мислення й оцінювальна діяльність також зумовлені соціальним контекстом. Поширеність уявлення про деформованість правосвідомості українського суспільства пояснюється, зокрема, західноєвропейським контекстом самооцінювання.

Кожне суспільство захищає свою ідентичність, створюючи національну правову систему і впливаючи на формування необхідних цінностей у правосвідомості всього загалу. Як зазначає Ю. Калиновський, з точки зору правосвідомості одного типу суспільства правопорядок у іншому суспільстві може сприйматися як хаотичне і незрозуміле явище. Між тим, на думку вченого, будь-яка правосвідомість є уособленням порядку і прагне до певного ступеня досконалості¹⁴. Отже, можна констатувати відносність наукових інтерпретацій сутності деформацій правосвідомості та оцінки рівня розвитку національної правової культури, їх конвенційну природу.

Як видається, глибоку суперечливість політико-правового самообразу української нації спричинили, насамперед, з одного боку, ідеалізм і політичний романтизм однієї частини політичної еліти, яку сьогодні вже усунуто від законодавчої влади, з другого боку, прагнення маніпулювати свідомістю електорату і «західних партне-

рів», декларативність, імітація демократії іншою частиною політичної верхівки.

У країні, як слушно вказує О. Литвинов, виникла суперечність між задекларованими на різних рівнях (політичному, правовому тощо) гаслами, що спираються на правові цінності західного культурно-цивілізаційного ареалу (права людини, правова держава, конституційність тощо), та суспільною практикою, включаючи державно-правову, яка спирається переважно на цінності іншого гатунку, скоріше східного культурно-цивілізаційного ареалу (ігнорування прав людини як наслідок надбюрократизації державних та інших владних органів, переважання різного типу буденних чинників навіть у формально-юридичній сфері, тобто фактичне порушення закону тощо)¹⁵.

Наївна віра в те, що кращі зарубіжні зразки законотворчості кардинально поліпшать всю національну правову систему, яку вочевидь поділяла частина депутатів перших скликань українського парламенту, дійсно позначилася на догмі права. Проте з оновленням законодавства і накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим став розрив між новим демократичним законодавством та низьким рівнем правосвідомості суспільства¹⁶. Між проголошеними конституційними цінностями та фактичним станом їх реалізації виникла величезна відстань, що спричинилася до девальвації в суспільній свідомості цих цінностей.

Зазначені процеси в царині правової ідеології вочевидь зумовлені взаємодією порівняно нових (до певної міри забутих) для суспільства правових ідей і цінностей з правовим менталітетом народу. Останній формується протягом історично тривалого часу, живлячись із джерел, які сягають глибин індивідуального та колективного несвідомого, тобто за своєю природою є таким, що не підлягає довільній корекції з боку окремих осіб чи соціальних груп. Доцільна позиція щодо правового менталітету полягає в осмисленні його рис, їх врахуванні і намаганні використати конструктивно, з користю для нації.

Узагальнюючи викладене у статті, можна сформулювати такі висновки:

Рефлексія особливостей національної правосвідомості та правового менталітету набуває особливої актуальності й гостроти у перехідні періоди вітчизняної історії, коли об'єктивно відбувається трансформація інституційної структури суспільства, встановлюються нові правила і зразки правової взаємодії. За таких умов роль індивідуального поведінкового вибору зростає. А відтак, індивідуально-психологічні процеси самоусвідомлення заслуговують уважного ставлення з боку дослідників.

Наукова свідомість і громадська думка сьогодні продукують образ України як суспільства, в якому панує ледве не тотальний правовий нігілізм, а образ українця – як носія «деформованої» правосвідомості і дуже суперечливого менталітету. Більшість дослідників переконана, що у правосвідомості українців право не є безсумнівною цінністю.

Виникло замкнене коло: історичне минуле й сучасне життя українського суспільства сформували негативний самообраз його правосвідомості. Цей самообраз є важливим елементом самовідтворення соціуму: українець «конструює» соціальну реальність, відтворює її відповідно до усталеного стереотипу самосприйняття, який, попри значною мірою негативне наповнення, став звичним і не викликає почуття провини та, відповідно, не породжує мотивації до самозміни. Українець звик до себе і не «кається».

Самозвинувачення без почуття провини, не зовсім щира самокритика в країні, яка довгий час перебувала під владою інших держав, формувалися історично як захисний для членів маргінального суспільства прийом з метою уникнення репресій влади-загарбника. З часом ця тактика стала стратегією, рисою національного характеру.

Для відновлення поступального розвитку суспільство потребує зміни самообразу, що є завданням еліти нації. Вирішення цієї проблеми може бути тільки комплексним і передбачає об'єднані зусилля науковців, педагогів, політиків, громадських діячів, журналістів тощо. Одним з важливих напрямів діяльності еліти нації може бути пробудження у членів суспільства потреби в правовому самопі-

знанні, накопичення необхідних для цього знань, розвиток умінь і навичок.

Слід зауважити на тому, що позитивна зміна самообразу нації не повинна здійснюватися шляхом ідеологічно-пропагандистських маніпуляцій з історичними образами (як це відбувається, приміром, у сучасній Росії). Вихід за межі певних ментальних стереотипів має малу цінність, якщо свідомість опиняється у полоні нових (можливо, ще примітивніших) стереотипів. Межі зміни самообразу окреслюються закономірностями взаємодії між об'єктивною та суб'єктивною реальностями, в яких живе людина. Яким би непривабливим не виглядало минуле, здатність людини усвідомлювати цю непривабливість породжена цим же минулим – історичним досвідом народу, еволюцією суспільної свідомості.

Як українському суспільству будувати свою самооцінку, щоби «знайти себе», позбутися почуття меншовартості, примиритися з власним минулим і, відповідно, зібрати сили для успішного руху у майбутнє – відповіді на ці непрості питання потребують подальших досліджень.

1. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні* : монографія / Л.М. Герасіна [та ін.]. – Х. : Право, 2009. – С. 99. **2.** *Боднар В.Є.* Правосвідомість як детермінанта суспільного буття та функціонування правової держави / В.Є. Боднар // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 24. **3.** *Бойко Л.М.* Правовий менталітет та ефективність права в контексті їх співвідношення / Л.М. Бойко // Вісник Верховного суду України. – 2009. – № 10. – С. 46-47. **4.** *Черней В.В.* Правовий нігілізм як вияв викривленої правосвідомості / В.В. Черней // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 4. – С. 6. **5.** *Головченко В.* Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100. **6.** *Коваленко Н.Ю.* Формування правосвідомості і правової культури студентів неюридичних вищих навчальних закладів / Н.Ю. Коваленко

// Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 57. **7.** *Онопко О.В.* Ментальність українців як фактор виникнення політичних міфів / О.В. Онопко // Трибуна. – 2010. – № 7-8. – С. 43. **8.** *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л.М. Герасіна [та ін.]. – С. 101.* **9.** *Цимбалюк М.М.* Онтологія правосвідомості : Теорія та реальність : монографія / Цимбалюк М.М. – К. : Атіка, 2008. – С. 235. **10.** *Черней В.В.* Цит. праця. – С. 6. **11.** *Головченко В.* Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 103. **12.** *Моросанова В.И.* Саморегуляція и самосознание субъекта / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова // Психологический журнал. – 2008. – № 1. – Т. 29. – С. 20. **13.** *Честнов І.* Посткласична теорія права: контури нової парадигми / І. Честнов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 109-110. **14.** *Калиновський Ю.Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Калиновський Ю.Ю. – Х. : Право, 2008. – С. 32. **15.** *Литвинов О.* Про культурно-світоглядні чинники деформацій правової держави / О. Литвинов // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 2 (65). – С. 89-90. **16.** *Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2006. – С. 146.*

***Gladky Sergiy.* State legal consciousness of ukrainian society in the mirror of scientific thought**

This article discusses issues related to the theoretical understanding of the phenomenon of legal consciousness and its characteristic features in the modern Ukrainian society. The author focuses on the legal self-image of the Ukrainian society, which is formed by scientific thought and public opinion. The problem of the role of this self-image in the life of society and the possibilities of its correction actualize. The peculiarity of the author's approach is to study these issues in the context of the concept of legal self-knowledge. Further development of this concept is the aim of the proposed article.

Scientific knowledge of essential features and characteristics of legal consciousness of society is one of the most important components of the

mechanism of formation of national consciousness. Despite the need to modernize society today this mechanism needs to be corrected. This is due actuality of the problems in this article.

The author offers to readers the following basic theoretical positions and conclusions on the studied subject, based on the publication of Ukrainian scientists:

Scientific mind produces an image of Ukraine as a society in which legal nihilism prevails for a long time. In the perception of most scholars typical citizen of Ukraine has «deformed» legal consciousness. There is a vicious circle: past and present life of Ukrainian society formed a negative image of his own legal consciousness; this image is an important element of self-reproduction of society (citizens «construct» legal reality according to the stereotypes of self-perception). This stereotype has a negative meaning, but it has become common and does not cause guilt, did not create a motivation for self-transformation.

Changes in self-perception are needed to restore the sustained development of the society. It is the task of the nation's elite. The solution can be only complex and involves the combined efforts of scientists, educators, politicians, public figures, journalists. One of the important activities of the elite of the nation can be developed in members of the public need for legal self-knowledge, the accumulation of the necessary knowledge and skills.

The positive change in self-perception of the nation should be done not by ideological manipulation with historical images. Change in mental attitudes to other (more primitive) has no value for the «healthy» society.

It is necessary to build their self-esteem for Ukrainian society to «find itself», get rid of the feeling of inferiority, gather forces to successful progress into the future.

Accordingly, further studies of national legal identity are needed. Such studies will have the greatest practical effect provided that will result in the development and implementation in education methodology and techniques constructive individual legal self-knowledge.

Key words: consciousness, self-consciousness, legal consciousness, legal self-consciousness, legal self-knowledge, scientific thought.